

Táj és lélek

„Egy új világ van
Méneshegy alatt,
Mely gyors erővel cél felé halad.
Hegyen és síkon annyi ott a kincs:
Azt kérdezhetnéd, hogy még miye nincs?”
(Vörösmarty Mihály)

„Kistájnak” nevezi a szakirodalom a vidéket: Arad-Hegyalja észak–déli irányban Borosjenőtől-Pankotától a Marosig, Máriaradnáig terjed, az Alföldbe látványosan belesimuló, Erdély-szé-
li Zarándi-hegység legnyugatibb lankái síkság és dombos-hegyes vidék egymástól mindvégig jól észrevehetően, tisztán elkülöníthető határán húzódnak, nagyjából 60-70 km hosszan. Az ún. „Hegyes-Drócsa hegység” (tulajdonképpen a Zarándi-hegység) lábánál elterülő tájék a történelmi Magyarországnak a Szerémség mellett legpatinásabb történelmi borvidéke, a ménesi, ópálosi, magyarádi kadarka, aszú és más (nagy részben vörös-) borok a szerémi fehér fajtákon kívül a régi magyarság legjobb, legnemesebb italai voltak. Arad-Hegyaljáról azt írja a lexikon, hogy a Hegyes-Drócsa hegység „nyugati homlokzata”, „az aradi síkság felé hirtelenül aláeső ereszkedője” – és bizony kalapot kell emelnünk a 19. századi tudományos ismertetések nyelvezetének plaszticitása, érzékletes, kiválóan láttató fogalmazásmódja előtt. Igen, mintha magasból alászálló, méltósággal leereszkedő, dekoratív homlokzaton pillantana végig az ember, amint Arad felől érkezve Pálos központjában balra, északnak fordul, és a síkság-hegyvidék pontosan lerajzolható-követhető vonalán indul fölfelé, Ménés, Gyorok, Kövi, Kovászi, Világos, Galsa, Pankota irányába, vagy akár visszafelé, délnek, majd megint balra, túl Ópáloson, a Maros völgyében, az alig tíz kilométerre levő Radnáig. Galsánál jobbra letérve alig három kilométerre van Magyarád (ahol a név dacára már egy magyar sincs), Pankota után egyenesen tovább hat kilométerre a kapituláció-színhely Szöllős – teljes nevén Csigérszöllős – , onnan még vagy tízre északkeletnek Borosjenő. Miként megint

csak a szakirodalom fogalmaz: „Arad-Hegyalja tulajdonképpen Máriaradna és Pankota között húzódó községek határára terjed ki.” (Eredetileg 18 falut jelentett.) És már be is jártuk egész Arad-Hegyalját. A térképen.

Arad-Hegyalja voltaképpen még a klasszikus értelemben veendő szegedi nagytáj része, annak északkeleti alkotóeleme: történelmi néprajzi és kultúrgeográfiai értelemben a Bálint Sándor-i „szögedi nemzethez” tartozik, például a csanádi hátsággal, a Bánsággal-Temesközzel vagy éppen Északkelet-Bácskával együtt. (Szeged Aradtól kerekén 100, Arad-Hegyaljától átlagosan 125-130 kilométerre fekszik.) Noha Krenner Miklós azt írja, Arad-Hegyalja az Erdélyi-érchegység „finom végtagja” – törékeny, vékonyka mivoltában kicsit mintha Cranach nőalakjait idézné –, mégis összességében inkább alföldi, Alföld-szé-
li, jóval inkább síkvidéki táj ez, mint hegyvidék: közelebb vannak ide az Újkígyósról, Makóról vagy Magyarkanizsáról érkező radnai búcsúsok, mint a világosi várra ácsingózó érchegységi mócok, közelebb Rúza Sándorék majdhogynem idáig is portyázó lovas betyárjai, mint Pintye Gligor legendáriuma vagy a pakulárok furulyaszava. Különben éppen Krenner jegyzi meg nagyszerű Arad-esszéjében, hogy a kiindulópont-ősrígó Aradra innen időről időre száraz forráság vagy izgatató földszag áramlik be, igaz, együtt a szőlődombok vagy „a radnai kapu” hegyvidéki(bb), tiszta hűsével. Errefelé mintha mindig minden éppen változóban, éppen átalakulóban volna: a rónaság szelíd hajlatú dombsággá, a hepehupás, szőlősoroktól burjánzó gyűrődések kisimuló, egyenletes lapállá formálódnak. Ez a sajátosságos átmenetiség, határhelyzet mivolt – a Tokaj alatti vidéknek vagy a Tápió mentének, a Felvi-

dék és a Nagyalföld érintkező-találkozó sávjának kicsinyített mása, mikrovetülete – minden hamis egyneműségllátszat ellenére alapjaiban határozza meg a tájék lelki arculatát. Mi több: mélyebb, összetettebb, ismeretlenebb néplélektani, etnográfiai és kultúrhistoriai összefüggésekben, mint gondolnánk. Ennek pedig igencsak lényegi, befolyásoló szerepe van nemcsak a viharos és roppant tanulságos múltban, de a talányos és ismeretlen jelenben is. A fel-felködlő jövőt nem is említve.

Arad közelebbi és távolabbi környéke a honfoglalás körüli időkben sűrű erdőségekkel borított vadon (Erdőhát lesz a neve kicsit később), szinte teljesen lakatlan vidék. „Hatalmas szilfa erdők borították... Arad megye sík vidékeit, egy darabjuk ma is zöldell a megyei címerben. Kiseb vadvizek, mocsarak, semlyékek tarkították a pagonyokat... minden visszahagyja ittjártának nyomait.” Itt-ott elszórva szláv törzsek meg az avarok elszlávosodott maradványai – rövidesen őket is keresztény hitre téríti a legendás Szent Gellért püspök, a közeli Csanád ura. Csanád vezér meg az általa legyőzött, lázadó Ajtony vezér földje ez is: 1028-ban a Nagyszentmiklóshoz közeli Nagyősnél vívott nevezetes csata híre megremegteti az alig három-négy évtizede ideérkezett magyariakat, a király úr meg a viadal után várispánságot hoz itt létre, ispánnak pedig egy Orod nevű jó emberét iktatja be. És rövidesen virágzó, lüktető magyar élet lesz mindenfelé a Makra-hegység alatt, ahogyan akkoriban a Hegyes-Drócsát nevezték. A helységek fennmaradt első említései: Galsa: 1202, Gyorok: 1135, Makra: 1220, Pankota: 1202, Zaránd: 1230 stb. „Az Árpádok korára tősgyökeres, szép csengésű magyar helynevek emlékeztetnek”, jegyzi meg az egyik ismertető. A kora középkori településrenddel kapcsolatos egyéb kutatások szintén nyilvánvalóvá teszik: ősi magyar szállásterületen járunk, ahol 800-900 éve sűrűn, egymáshoz igen közel sorakoztak a falvak, a három-négy-tíz házból állóktól az akár 300-400, nádból, vályogból, paticsból – vesszőből font, vályoggal öszszeragasztott falakkal – készült hajlékokig, ahol bő, redős öltözékben, „kalpaggal” a fejen, fölfelé kunkorodó, hegyes orrú, puha csizmában pompáztak eleink, „erdők tisztásain, folyók, erek, patakok partjain, háttas helyeken, kövér legelők

szomszédságában úgy... hogy a férfilakosság az első jelre hadi rendbe sorakozhassék” (Márki Sándor). „A területnek határozottan magyar jellege volt”, összegez Marjay Frigyes is.

A régi magyar vármegyerendszerben a későbbi történeti Arad megye a Hegyaljával teljesen más határokkal rendelkezett: északi-északkeleti része Zaránd megyéhez tartozott (határát a Makra-hegység főgerince képezte), ugyanakkor délen, a Maros bal partján a későbbi Temes és Krassó-Szörény megyék tetemes hányadát is magában foglalta – 880 helysége van, 534 család és 11 papi testület birtokolja, területén összesen 41 vár található. A zarándi részt a honfoglalás után egy Velek nevű törzsfő kapja –, maga a megye pedig egészen 1876-ig, az új magyar történelmi vármegyerendszert létrehozó XXIII. törvénycikk életbe lépéséig létezett. Arad-Hegyalja a középkorban egészen a tatárjárásig nagyjából zavartalan és virágzó magyar életet él: már 1038 előtt, Szent István életében oklevél említi, hogy Gizella királyné férje beleegyezésével nyolc szőlőt (szőlőskertet – D. L.) és ugyanannyi vincellért adományoz a bakonybéli apátságnak a ménesi határban levő Makra-hegyen („dedi octo vineas cum totidem vinitoribus”), alig negyedszázadra rá, 1214-ben pedig leíratott, hogy Boleszló váci püspök a leleszi prépostságnak adta a Makra-hegy közelében lévő Apatelekek melletti 12 szőlőskertjét, továbbá Galsán 10 szőlőskertet.

Az 1241–42-es mongol invázió sorsfordító jelentőségű a vidék történetében: ekkor zajlik le az első – majdhogynem (már ez is) végzetesnek nevezhető – nagy magyar népességfogyás: az esztelen mészárlások következtében, melyekből a legnagyobb arányúakat az Alföld, ezen belül is annak déli-délkeleti részei szenvedik el, a lakosság szinte eltűnik. A rendkívül súlyos embervesztés következtében a táj alig egy-két esztendő leforgása alatt jóformán elnéptelenedik – errefelé különösen érvényesek a tatárjárás legnagyobb korona- és szemtanújának, P. Rogerius mesternek az alábbi sorai: „...Arad és Csanád felé... elkezdtek bejárni a puszták és elhagyott földet... Az egyházak tornyai voltak útmutató jeleink egyik helységből a másikba, és ezek is borzalmas utat jelöltek... Mert az utak és ösvények el voltak törölve, fű meg tüskés bozót lepte be őket... semmit sem találtunk, csak a megölték csontjait és

koponyáit, amelyeket szerfölött sok keresztény vér kiontásával mocskoltak be. És bár a földön nem láttuk az ártatlanok véréét, hiszen megrésze-gülve magába szívta, de láttuk a piros vértől még vöröslő köveket, és nem járhattunk rajta állandó nyögés és keserű sóhajtozás nélkül.”

A tatárjárást követő idők kezdik gyökeresen megváltoztatni a táj etnikai képét: ekkor indul meg – kezdetben még nem túl nagy arányban – dél–délkelet–keleti irányból a román bevándorlás. (Emlékezetesen és igen figyelemreméltó szeretettel, a később történetekhez képest jó adag túláradó illuzionizmussal örökíti ezt meg Makkai Sándor a tatárjárás időszakát Kodolányi János mellett talán legplasztikusabban ábrázoló magyar prózai vállalkozásában, *Táltoskirály* című regényében, illetve ennek folytatásában, a *Sárga viharban*: Ágnicát, a távoli vidékről Székelyföldre vetődött román leányt kisgyermek korában egy idős, jólelkű székely megmenti a fagyhaláltól, s ő később hálából, Juon nevezetű párjával és annak nemzetségével a szorosokban a mongol túlerőt reménytelen heroizmussal váró és feltartóztatni akaró székely hadakhoz csatlakozik, megfogalmazván szándékukat, a hős vérrrel vett föld álomszép, mesebeli hitvallását – mily kár, hogy később Horea vagy Axente Sever pribékjei nem ismerték: „...nekünk még nem hazánk ez a föld... De szeretnők, hogy a gyermekeinknek már az legyen. Meg akarjuk nekik vásárolni.”)

Mindazonáltal a vidék alapvetően magyar jellege, karaktere – sőt, etnikai viszonyainak összessége – a 14. és a 15. században döntő mértékben nem változik. Az 1400-as években Arad vármegyének 392 községe van, ebből 276 magyar nevű és eredetű, 110 szláv és mindössze hat román, ezek is a magyar nevek fordításai vagy – miként Marjay írja – „eloláhosított” alakjai. Ugyanez az arány Zarándban: a 442 helység-névből 376 magyar... Ugyanakkor ezekben az évtizedekben kezdődik a törökök elől menekülő szerbek nagyobb arányú beáramlása Magyarországra déli területeire, így Arad vármegye néhány vidékére is, ám a lassú, de folyamatos román beszivárgás már lényegesen nagyobb tömegeket mozgat meg: Világosra 1441-ben kerülnek az első betelepülők. (Az egyébként nem elhanyagolható jelentőségű szerb beköltözéseket jócskán fölérő-síti egy komoly birtokpolitikai tényező: Zsigmond

a 15. század elején hatalmas birtokadományokban részesíti Stefan Lazarević fejedelmet, ezek révén a despota a magyar arisztokrácia első vonalába emelkedik, s e páratlan nagylelkűség árára, hogy a szerb vezér kifejezetten ösztönzi a szultán hatalmával nem szívesen együttműködő alattvalóit a Magyarországra költözésre. Számos főúr is bemenekül népével együtt: többek között például Dmitar, a híres szerb népi hős, Kraljević Marko testvére, majd Zaránd megye főispánja és Világos várának kapitánya lesz. Szakály Ferenc azt írja: „...tudjuk bizonyosan, hogy a despota messze a déli határoktól távol fekvő birtokaira, pl. Debrecen környékére, valamint a világosvári uradalomba is telepített szerb parasztokat.”) A török hódoltság, amelynek határvidéke hosszú évtizedekre Arad-Hegyaljára, illetve közvetlen szomszédságába esett, állandósította a török időkre amúgy is jellemző, kisebb megszakításokkal folyton vissza-visszatérő rablásokat, gyilkolásokat, pusztításokat. Ez a jóformán permanens szenvedéskorszak okozta azután, hogy a magyarság igen jelentékeny része elmenekült – elbujdosott, megszökött – lakóhelyéről, és helyére immáron mind nagyobb tömegekben és mind rövidebb idő leforgása alatt a közeli, magasabb hegyvidékek románjai költöztek. A 17. század az a végzetes időszak, amikor a nemzetiségi-etnikai viszonyok, az arányok teljesen megváltoznak, mintegy „átfordulnak” a románság javára. Ráadásul a török hódoltság végének errefelé „több lépcsőben” végbement, irtózatossá váló vérvetéseivel járó periódusa után – a 15 éves háború (1591–1606), Bocskai szabadságharca (1604–1606), I. Rákóczi György és Zrínyi hadjáratai (1644–45, 1663–64), az 1689 és 1699 közötti „végső kiűzés” időszaka – az 1718 és 1741 közötti marosi határőrvidék felállításával (melyhez a vidék tekintélyes része tartozott) újabb szerb telepeshullám érkezik, minden korábbinál népesebb. Arsenije Čarnojević pátriárka népének 1690-es „nagy beköltözését” követő utórezgéseként pl. Világoson is ekkor alakul ki a rác negyed, akárcsak az Arad és Nagylak között nagyjából félúton levő Pécskán Rácpécska vagy akár Aradon a Rácfertály városnegyed tekintélyes szerb kisebbsége. (1698-ban a lakosság nagyjából fele-fele arányban román és szerb nemzetiségű, „összesen 800 házban”, és még

1851-ben is a több mint 22 ezer lakosból mintegy 1200 szerb.) A céltudatos 18. századi Habsburg-telepítés errefelé már csak az utolsó csepp a pohárban. Minden megváltozik, maga a táj is: 1748 után megkezdődik a hatalmas erdőségek kiirtása, intenzívebb a célszerű földművelés és a pásztorkodó hegyvidéki románságra annyira jellemző állattartás – és mire 1784 késő őszen Horea, Cloșca és Crișan „gyilkos pórhada” a nyirkos hidegben a világosi vár körül kóborog: voltaképpen már minden eldőlni látszik...

A Trianon előtti helyzet már egyértelműen igen hátrányos a magyar népesség szempontjából: Arad-Hegyalja településeiből egyedül Gyorok, Galsa, kisebb részben Borosjenő, Pankota és némiképp Máriaradna és Világos rendelkezik jelentősebb magyar lakossággal. (Azóta, mondani sem kell, csak jócskán rosszabbodtak az arányok és az általános helyzet – Világosról, Magyarádról és Radnáról pl. gyakorlatilag eltűntek a magyarok.) Arad megye lakóinak száma a 19. század végén, 1891-ben 343 ezer. Ebből 209 ezer román, 87 ezer magyar, 37 ezer német. Ezekből az adatokból igencsak helytállóan következtethetünk az Arad-Hegyaljára vonatkozó arányokra is.

Trianon után egészen a második világháborúig a román államhatalom zavartalanul rendezkedhet be a vidéken: a totális nemzetállami kívánalmaknak megfelelően létesülnek új intézmények (Ménesen 1921-ben szőlészeti alsóbb iskola, a vasúttársaság székháza Aradon, új bútorgyári részleg Pankotán stb.) – az 1940-es második bécsi döntés előkészítésekor Dél-Erdély mellett a Partium déli része, Arad-Hegyalja mint túlnyomórészt románlakta terület szóba sem kerül... Mégis: a második világháború legvégén (nemrégiben múlt éppen 70 esztendeje!) történik néhány olyan esemény, amely – szinte teljes mai ismeretlensége dacára – némiképp új megvilágításba helyezi a vidék legújabb kori történetét.

Románia 1944. augusztus 23-ai átállása után a magyar hadvezetőség úgy dönt: a történelmi keleti határ megerősítésével párhuzamosan megpróbálja az oroszok előtt elérni a Kárpátok déli szorosait. Horthy Miklós kormányzó és Lakatos Géza miniszterelnök azzal bízta meg Vörös János vezérkari főnököt: a 2. magyar hadsereg Kolozsvár és Marosvásárhely térségéből indulva déli irányban intézzen támadást Torda-Ma-

roszudás felé. Az akció szeptember 5-én indul, a gyors, magabiztos előretörést 8-án, a szovjet csapatok érkezésének hírére leállítják, a csapatokat védelemre a Maros és az Aranyos mögé rendelik vissza. Ezzel együtt a 13-án kezdődő, híres tordai csatában „a honvédség kitűnő helytállásának köszönhetően megakadályozták, hogy a szovjet-román csapatok Kolozsvár térségében elvágják a Székelyföldet kiürítő magyar és német csapatok visszavonulását nyugati irányba. Több hétig (majdnem egy teljes hónapig – D. L.) tartották vissza a többszörös túlerőben lévő ellenséget.” Az 1. magyar hadsereg 12-én lendül támadásba, egyrészt, hogy biztosítsa a Bánságból Déva felé ugyanekkor indult német offenzívát, másrészt, hogy a Körösök és a Maros völgyének lezárásával fedezze a 2. hadsereg ebbe az irányba „néző” szárnyát. Bár eléri a folyóvölgyeket, a már nyomasztó szovjet túlerő miatt tartósan már nem tudják megvetni ott a lábukat. Ugyanakkor a román csapatok fejvesztve menekülnek előlük – villámgyorsan szétverik az 1. román lovas és az 1. román gyalogos hadosztályt –, s a visszavonulás miatt széles tér nyílik a honvéd egységek előtt: szeptember 13-án este 7 óra után a Heszlényi Károly altábornagy által vezetett IV. hadtest részeként az 1. magyar páncélos hadosztály jóvoltából 26 esztendő után ismét piros-fehér-zöld zászló lobog az alig negyedszázada még 73 százalékból magyar többségű város tanácsházának tornyán. A honvédeket virágeső és a bécsi döntésekhez teljesen hasonló fogadtatás várja. Egy visszaemlékező: „Feri a korábbi visszacsatolásokat csak a filmhíradókban látta, a katonaság eddig neki csak idegen területek megszállását, ellenséges, vagy jobb esetben, semleges civilekkel való érintkezést, partizánvadászatot, vagy többszörös túlerővel szembeni kétségbeesett helytállást jelentett – itt viszont, 13-án este olyan örömet látott, olyan boldogságot érzett, amit egyenruhában még sohasem. Mint a filmekben, virágeső hullott rájuk, minden ablakban magyar zászló (ugyan, hol találtak ennyi lobogót, kérdezték magukat). Abban a pillanatban úgy érezte, hogy igen, ez az a haza, amiért érdemes akár meghalnia is. Abban a pillanatban elhitte, hogy az egész országból kiverhetik a román, feltartóztathatják a muszkát... Még a racionális elmék is a pillanat hatása alá kerültek, akik jól

tudták, hogy mindez csak látszat, minden siker csak napokra, hetekre szólhat... Aznap este kis pihenőt tartottak a városban. A polgárok mindenféle jóval kínálgatták őket, kibukott belőlük a fájdalom. Hogy mit éreztek, amikor bevonultak a románok, amikor aláírták a trianoni békét és ezzel Magyarország lemondott róluk... A bécsi döntés előtt hogyan reménykedtek, hogyan imádkoztak, hogy azt a határt úgy húzzák meg, hogy végre ők is hazatérhessenek. Milyen bénító gyász volt, amikor kiderült, hogy maradniuk kell román fennhatóság alatt. Hogy a fiatalok csapatostul hagyták el a várost, hogy a magyar részeken élhessenek. Hogy augusztus 23-án úgy érezték, hogy itt a vég, nem elég, hogy a románok maradnak, de még nyakukba kapják a kommunizmust is... Aztán mégsem ez történt, hanem a magyar honvédek jelentek meg és újra magyar lobogó és a magyar Szent Korona alatt élhetnek. »Magyar« – úgy ejtették ki ezt a szót, mintha egy féltve őrzött titkot jelentene, amiről eddig senki sem tudhatott, csak a szív mélyén őriztek. Az egyik városi, akinek szatócsboltja volt, kérte, hogy segítsenek levélni a román cégért, alatta még ott volt a régi magyar... Hálából pálinkával és régi, monarchiabeli képeslapokkal ajándékozta meg őket. Azt mesélte, hogy amikor bevonultak az oláhok, félrerakta őket, azzal, hogy lesz még magyar világ, amikor újra elő lehet venni. Negyed évszázadot várt, de végre eljött ez a nap!"

A magyar csapatok elfoglalják Tordát és Aranyosgyérest, délen egészen Perjámosig nyomulnak előre, bevonulnak Bartók szülővárosába, Nagyszentmiklósrá, Szent Gellért Őcsanádjára és Óbábára is. És Aradról indulnak tovább kelet-északkelet, Arad-Hegyalja irányába. Világos. A már szinte teljes egészében román lakosságú Világos. Alig több mint húsz kilométerre fekszik. Ide 14-én a Horthy Miklósról elnevezett 1. páncélos hadosztály csapatai vonulnak be: „...mintha teljesen más világ lett volna: a lakosok a magyar erők elől elmenekültek. Kísérteties volt az üres város, mintha a sors figyelmeztetni akarta volna őket az elkövetkező napokra...” Amikor a lakosság visszatér az erdőkből, a máig élő hagyomány szerint egy húszfős egység még tovább harcol a vár romjai között... Hegyaljai Thermopülai...? Őket látja a világosi várhegyről Sarusi Mihály: „...1944 véres Szent Mihály havában a magyar

honvéd idefönn, innen rá a muszka sereg – a mögötte ólálkodó vlach szabadcsapattal. Csoda, hogy beláttak a magyar hadrendbe? (Szent Péter sem jobban.) (...futóárok-mélybe.) Könnytengerünkbe. Mögötted a Móc-havas.”

És végig a Hegyalján: csönd, némaság, döbbenet, félelem. És máris itt a front: alig öt nap után, 19-én már fülsiketítő harci zajtól, dübörgéstől, robbanások, dörgések folyamatos, pokoli egyvelegétől visszhangzik a táj, ahol „a síkságba meredeken szakadó Makra-hegység” (Blazovich) mentén, Világos és Pankota között a mezőkön két álló napon át dühöng a harc a magyar és a román „besegítő” által kísért szovjet erők között. A hatalmas, ekkoriban a legkorszerűbbnek számító T-34-esek „mint gyerekjátékokat sodorták el a Toldi és Turán harckocsikat. A terület a román hadsereg korábbi lötere is volt, minden egyes bokrot, minden egyes fát ezerszer bemértek, úgy lőtték a magyarokat, mintha a vurstliban lettek volna. A magyar gyalogság úgy kísérelte meg a támadást, hogy a páncéltörő fegyverek és a beígért német légi támogatás is hiányzott. A vérfürdőben a rend felbomlott, eszeveszett menekülésbe kezdtek a katonák. A magyar sereg fele ott veszett a csatamezőn...”

A magyar csapatok szeptember 14-e és 19-e között a főút mentén, Ópálosnál is felveszik a harcot: céljuk, hogy a településtől északra lévő erdőre támaszkodva lezárják a Maros völgyét a szovjetek elől. Harckocsik támogatásával két gyalogos zászlóalj hat támadást intéz a románok ellen, de sorra visszaverik őket, 18 harckocsit és 3 páncélozott harcjárművet veszítenek. Később, erős tüzérségi előkészítés után összpontosított támadást indítottak a román 1. zászlóalj ellen, visszavonulásra kényszerítették azt, és az ellenség csak Györök térségében tudta megállítani az előrenyomulást. A harcok a legnagyobb hevességgel szeptember 17-én zajlottak, amikor a magyar hadvezetőség az összes lehetséges haderőt bevetette. 45 perces tüzérségi előkészítés után sikerült áttörniük a román vonalat a Béga egyik mellékfolyójától északra, itt azonban beleütköztek az 53. kadét hadosztályba, és az ellenség feltartóztatta őket. Időközben a szovjet páncélosok meglepték a mieinket, a 32. gépesített gyalogos zászlóalj megérkezett a térségbe, és a közös román-szovjet ellentámadásban

szeptember 19-e reggelén végül az oroszok gyakorlatilag a szó szoros értelmében legázolták őket, a magyar veszteségek állítólag meghaladják az ezer főt... (Az ópálosi ütközetben részt vett román segéderőket ünnepli a helység határában felállított, enyhén szólva monumentális, a sztálinista Vera Muhina-féle szocreál stílust némi gigantomán posztmodern beütéssel ötvöző emlékmű. Beke György joggal jegyzi meg: „...román hadtörténészek... a csatát a román hadsereg egyik legnagyobb fegyvertényének tartják. Csúpan azt felejtik el, hogy Ópálos falunál a második Ukrán Front odaérkező csapatai fordították meg a hadjárat sorsát.”) Végül a szeptember 21-éről 22-ére virradó éjszaka csapataink kénytelenek feladni Aradot – majd az egész térséget is...

A világosi temetőben a látszólag mogorva román csősz vezet el ahhoz a vaskereszthez is, amelyen fennen és élénken lobog a széles nemzetiszín szalag. A felirat: „14 magyar katona szept.19.'44.” Kísérőnk, Barabás Jóska bátyánk elmondja: a környéken úgy tudják, a kezdődő magyar hadseregszétzüléskor erre vetődött csapattöredék e részét a templom közelében legyilkolták – az ő örök pihenőhelyükre leltünk most itt a ragyogó hegyaljai napsütésben. Állítólag a magyarok által is lakott Galsán szintén történt ehhez hasonló eset – vagy az ugyanez volt? Ki tudja...? A magyarellenes román atrocitások Erdélyben, 1944 tekintélyes hosszúságú listáján mindenesetre nem találni nyomukat. Máshol viszont igen. A Nyugati Jelen című aradi folyóirat nemrégiben – 2013. április 19-ei számában – tette közzé a szenzációszámba menő felfedezést: megtalálták és szóra bírták azt a néhány, ma már nagyon idős embert, akik a kortárs tanúk hitelességével végre vallanak a hetven évvel ezelőtt történelekről.

A 83 éves Csizmadia Sándor az Aradtól északkeletre levő, Borosjenőhöz közeli Selénd községben él, és ezzel kezdi: 1944. szeptember 17-én Világos határában a nála alig idősebb, 14 éves Frajna Jánossal legeltette a juhokat, amikor Kovászi felől mellőlük ért a magyar hadsereg három oldalkocsis motorkerékpárja. A motorosok megálltak mellettük, és azt kérdezték, vannak-e román katonák a faluban. A nemleges válasz után Janit beültették az egyik oldalkocsiba, és bepöfögtek a központba. „Nem bántottak senkit,

tábort vertek a Bohus-kastély parkjában, ahova még vagy két teherautónyi katona is érkezett.” A máig világosi illetőségű, 88 esztendő Varga Gábor szerint összesen mintegy 50 magyar katona szállt meg a községben, akiket szerinte – némely híresztelésekkel ellentétben – nem vártak virággal a helybéli magyarok. Akkor már napok óta azt beszélte mindenki, hogy az oroszokkal együtt közeledő román segédcsapatok már valahol a Világos-széli dombok túloldalán vannak. A magyar csapattöredék nemsokára vissza is vonul arra, amerről jött, Kovászi-Arad irányába. Már indulás előtt vannak veszteségeik: amikor a domboldalakon lezúdulnak a román félkatonai – a megszólalók szerint erősen ittas – alakulatok, az erdőből megszólal egy ágyú is, az egyik Csepel teherautó találatot kap, három honvéd azonnal a helyszínen meghal. (További kettő szintén elesik a lövöldözésben.) Többen elrejtőznek a hirtelen jött támadás elől: két nap múlva, 19-én azonban mind a tízen, azt gondolván, hogy az ellenség már továbbvonult, előjöttek rejtekhegyükről, és mindnyájukat szinte rögtön elfogják. Csizmadia Sándor és a galsai Zsámbok András úgy tudja, hogy az ún. Mathekovits-ház udvarára terelték őket, ott egy orosz katonanő pisztollyal egyenként tarkón lőtte valamennyi hadifoglyot. „A tizedik elmenekült. Bun Böskénél, az ólban bújatták el, majd néhány nap múlva, civilben vonatra ültették, hogy hazautazhasson Battonyára.” A gödörbe hányt holttestekhez napokig nem volt szabad közelíteni.

A fogolyként lemészárolt kilenc és a harcban elesett öt katona a szép, nagy hársfa árnyékában levő, mintegy négy sírhelynyi végső nyughelyét a 86 éves Molnár László és felesége, Magdolna asszony gondozza, rendszeresen lekaszálják rajta a fűvet, öntözik, rendezgetik. Elmondják: a kovácsoltvas kereszt utca felé eső oldalán olvasható feliratot Bécsi Gábor géplakatos készítette, ő is állíttatta. Az is megtudható tőlük: a honvédek közös sírja mellett, jobbra van Frajna Istvánnak és fiának, Jánosnak – Csizmadia Sándor jó barátjának – nyugalóhelye is. Őket egy-két nappal később lőtték agyon a románok. Állítólag azért, mert a honvédeknek ivóvizet adtak.

Az Arad-Hegyaljára érkező magyarokról számol be a már említett Zsámbok András is. 1944 szeptemberében ugyan csak 6 éves volt,

de jól emlékszik, hogy Galsa és Muszka között, az úgynevezett kenderföldeken, az országúttól mintegy 50 méterre édesanyjával, egy évvel fiatalabb öccsével, Ferencsel és az apai nagymamájával szedték a krumplit, miközben kétszakasznyi magyar katona vonult vissza Muszkáról Galsára. Amint a nagymama meglátta őket, felkiáltott:

– Nézzétek, jönnek a magyarok, gyertek, köszöntsük őket! Amint az úthoz értek, köszöntek nekik. Miután azok fogadták, az elől haladó hadnagy megkérdezte: – Jóemberek, nincs egy kis pálinkájuk? Szerencsére volt vagy két deci, mert a nagymama szeretett reggeli vagy ebéd előtt egy-egy kortyot inni. – Van, de nem adunk – incselkedett a nagymama a hadnaggal, ő vette a lapot. – Ha nem adnak, maguk bánják meg... Erre a nagymama éppen őt küldte el a félliteres üvegért, amely nagyjából félig volt még pálinkával. Amikor visszaért, két szakaszvezető megköszönté, megköszönték a kedvességüket, majd visszaadták az üveget azzal a kéréssel, hogy az utánuk jövő szakasznak is adjanak belőle...

Ezt a kínálást Zsámbok Andrásék megúszták, de Csizmadia Sándor édesapja már nem volt ilyen szerencsés: mikor a részeg katonák hozzájuk érkeztek, előbb szó nélkül megverték őt Kiss György áccsal együtt, aki a birkaszín építésén segédkezett, majd elhajtották a falun keresztül, a temető előtti gödörhöz, később mindkettőjüket belelőtték. Útközben találkoztak egy, szintén a temető felé vonuló, megkínzott, ütlegelt csapattal, berángatták őket a többiek közé, hogy ugyanúgy végezzék, mint ők. Csizmadia 35 éves édesanyját az utcaajtóban lőtték le, amikor férjének az életéért könyörgött, hiszen 3 kiskorú gyermeke volt. Összesen 8 világosi és 2 gyoroki polgárt gyilkoltak meg. (Utóbbiak napszámban dolgoztak egy világosi szőlősgazdánál, akihez a pénzükért jöttek.) A 13 éves Sándor gyerek, anyja meggyilkolásától és az apja elhurcolásától megremülve, a román temetőbe menekült, a császár elbújtatta ott.

Varga Gábor beszél arról is, hogy abban az időben segédként dolgozott Ács József kereskedő üzletében, és tanúsíthatja: a magyar hadsereg otléte idején az arad-hegyaljai magyarok semmi rosszat nem tettek a román lakossággal, a részeg katonák mégis az ő legjobb barátját, Herrling Gyurit és az édesapját is agyonlőtték.

Szeptember 17-én este bezárta az üzletet, majd hazafelé tartva, a csendőrség előtti kapuban várta V. csendőrőrmester. Az őrmester megfogta, megverte őt azzal az ürüggyel, hogy virággal várta a magyar csapatokat. Hiába védekezett, hogy ő akkor az üzletben dolgozott, az őrmester becibálta a csendőrségre, majd belökte a pincébe azzal a fenyegetéssel, hogy hajnalban őt is lelövik, mint a többi. A sötét pincében már bent volt Kiss Ottó és Szabados Feri, mindkettő a barátja, akik a csendőrség épületével szemben lakatosként dolgoztak Bécsi Gábor lakatosmesternél. Amint kijöttek a munkából, őket is megfogták, megverték ugyancsak a virággal történt magyarvadás miatt. („Tudtuk, hogy nem vagyunk bűnösök, de csak Istenben bízhattunk, ezért egész éjjel imádkoztunk.”) Letartóztatásukat azonban a mesterük, Bécsi Gábor is látta, és üzent Szabados Feri családjának, hogy a fiúk bajban vannak. Varga Gábor családja – az édesanyja és a húga, az apja ugyanis katona volt a román hadseregben – nem tudott a letartóztatásról. Mivel Szabados Ferinek a keresztapja, Back Gyuri bácsi az I. világháborúban orosz fogságban jól megtanult oroszul, a szülők a segítségét kérték. Az meg is keresett egy orosz tisztet, elpanaszolta neki a fiúk letartóztatását, a rájuk váró sorsot. Reggel 6 órakor, amikor kinyílt a pinceajtó, a fiúk megrémültek, hogy viszik őket a vesztőhelyre. Back Gyuri bácsi azonban megnyugtatta mindnyájukat. Az orosz tiszt is jól tudott románul, mert Besszarábiából származott. Az ügyeletes csendőrtől a fiúk letartóztatásának az oka felől érdeklődött, de az a csendőrőrmesterre hivatkozott, az orosz tiszt oda is hívatta őt. Amikor a tiszt a fiúk bűnéről kérdezett, az őrmester azt felelte: partizánok, akik rálóttek az orosz és a román hadseregre. Az állítást a fiatalok tagadták, az orosz tiszt viszont az ominózus löfegyverről érdeklődött. Az őrmester szerint azt eldobták, de az orosz tiszt ezt nem hitte el, és azzal fenyegette meg, pisztolyát kivéve tokjából, hogy föbe lövi, ha nem mondja meg az igazat. Erre az őrmester berezelt, elővette zsebéből a járásbírótól kapott papírt, amelyen 48 magyarnak a neve szerepelt, és a táskájából is kivette a szolgabíró által aláírt parancsot, mely szerint össze kell gyűjtenie a falubeli magyarokat, akiket ki kell végezni. Az orosz tiszt elvette az írásos parancsot, és a fia-

talokat hazaengedte. Varga Gábor azonban nem sokáig volt szabad: alig tíz nap múlva, szeptember 27-én a 18. életévüket betöltött világosi magyar és német fiatalokkal együtt Bukarest mellé, az Otopeniben létesített lágerbe vitték, és igen rossz körülmények, illetve ellátás mellett dolgoztatták őket. Sokat éheztek, nem tudtak tisztálkodni, tele voltak tetűvel. Decemberben azonban sikerült egy barátjával megszöknie a lágerből, gyalog és vonatok tetején jutottak haza, nagyon betegen. Két hónapig fel sem tudott kelni, de lassan felépült.

Varga Gábor legjobb barátjának, Herrling Gyurinak az édesanyja, a férje és a fia meggyilkolása ügyében igazságot kereső Herrling Istvánné Wanitsch Anna négy esztendő múltán levelet küldött a Magyar Népi Szövetség (1944 és 1953 között a romániai magyarság nemzetiségi jogainak hivatalos érdekvédelmi szervezete, a román kommunista hatalom által létrehozott, társutas kirakattömörülés – D. L.) aradi elnökségének.

„Az MNSZ tekintetes Elnökségének, Arad

Alulírott özv. Herrling Istvánné, született Wanitsch Anna világosi (Arad megye) lakos, a Világos községben 1944 őszén lefolyt tömeggyilkosságok ügyében – amelyeknek férjem és 15 éves, György nevű, kiskorú gyermekem is áldozatául estek – több rendbeli folyamodványomban kértem az ügy kivizsgálását és a gyilkosok bíróság elé állítását, azonban konkrét eredményt ez ideig nem értem el.

Az Arad Megyei Magyar Népi Szövetség 1948. február havában kelt felhívására, a Népi Szövetség elnökségéhez részletes referenciát küldöttem a legyilkoltak névsorával és a tettesek megnevezésével, azonban az itt, Világoson történt futólagos kihallgatáson kívül a mai napig mi sem történt ez ügyben.

Szíves tájékoztatás végett itt közlöm a Magyar Népi Szövetséghez beadott részletes, 1948. II. hó 15-én kelt jelentésem másolatát:

A Világos községben 1944. évi tömeggyilkosságok ügyében felhívásukra való utalással van szerencsém az alábbi adatokat tisztelettel bejelenteni.

1) A legyilkolt magyar testvérek névsora: Frajna István és ennek 16 éves, kiskorú fia, Frajna János; Csizmadia Sándor és neje, Csizmadia Gizella, akinek a legyilkolása nyomán 4

kiskorú gyermek maradt árván; Kiss György földműves; Stempel Gyula kisiparos, aki után 7 (hét) kiskorú gyermek maradt árván; Herrling István, a férjem, aki akadémiai festő volt, illetve a 15 éves kislány, Herrling György; Szabó János napszámos, gyoroki lakos; Székely Gergely, napszámos, gyoroki lakos.

Megjegyzem, hogy Szabó János és Székely Gergely gyoroki lakosok, Gyorokról jöttek át Világosra, hogy az itt lakó szőlőtulajdonostól felvegyék a bérüket. Út közben találkoztak a vesztőhelyre vitt áldozatokkal, akik közül ismertek néhányat. Éppen ezért, a kivégzőosztag tagjai ezeket a szerencsétleneket is betuszkolták a vesztőhelyre vitt csoportba és a világosiakkal együtt végezték ki, pusztán azért, mert ők is magyarok voltak.

2) A tömeggyilkosság közvetlen végrehajtói a következő személyek voltak: B. I., Bukarest, Jimbii utca, 51. szám, Dămășoia körzet; P. M. alhadnagy 23. Hegyivadász Ezred; N. N. őrmester, 21. Hegyivadász Ezred; C. P. volt csendőr, jelenleg margittai lakos, aki a laktanyától a vesztőhelyig húzódó több kilométeres úton, nyilvánosan, a legbrutálisabb módon ütötte-verte a kivégzésre vitt csoport szerencsétlen tagjait. Ez a sötét-lelkű pribék, a volt főszolgabíró, P. C. Világosról történt távozása után költözött Margittára. Az első helyen említett B. I-nek a zsebében volt az írásos parancs, miszerint engem is le kellett volna tartóztatni, majd meggyilkolni.

3) A gyilkosságokban közvetve vagy közvetlenül közreműködők: C. N. volt világosi csendőrőrmester, világosi lakos, akinek a birtokában volt a 48 magyar felnőtt és gyermek nevét tartalmazó névsor, akiket ki kellett végezni. A jelzett csendőrőrmester nyilvánosan kijelentette, hogy „Herrlingné is le kell lőni, és eltemetni a többiekkel”; P. Ő. volt világosi bíró, aki a borzalmas eset minden részletéről tudott, ismerte az elkövetőket is. Engem ugyanis dr. Laza Romul ügyvéd és felesége rejtegetett a házukban. Amikor azonban később a községi bíró tudomást szerzett a rejtegetésemről, összeszidta dr. Lazáékat, hogy miért rejtegették az „unguroaicát”, akinek a kivégzését elhatározták.; V. P. világosi lakos – akinek magyar felesége volt – jött fel a pribékekkel a lakásunkba, letartóztatni a férjemet és a fiamat.

4) Tanúként kérem kihallgatni a következő

személyeket: B. I. altiszt, 12. Hegyvadász Ezred, V. M. kolozsvári lakost, akinek pontos információi vannak a kegyetlen kínzásokról és kivégzések körülményeiről.

Végül csatolom egyszerű másolatban megyénk képviselőjéhez, dr. Csákány Bélához intézett, 1947. I. 10-ei általános jellegű jelentésemet.

Kérem a Tekintetes Elnökséget, a központi Elnökségünkhöz mielőbb kegyeskedjék eljuttatni.

Bízva bízom abban, hogy a Magyar Népi Szövetség és nagyra becsült, dr. Csákány Béla úr jóindulatú támogatása és agitálása, népköztársaságunk illetékes szerveivel karöltve, meg fogják találni a módját, hogy a Világoson 1944 őszén a fékevesztett reakció által elkövetett, vérfagyasztó

kegyetlenségek és gyilkosságok megtorlásával, a szerencsétlen, ártatlanul kivégzettek hozzátartozói, özvegyei és számos kiskorú árvái, legalább némi elégtételt nyerjenek.

Világos, 1948. február 15-én

Kiváló tisztelettel, özv. Herrling Istvánné”

Meglehet, alig száz esztendő múlva a história, lám, ismétli önmagát? Vereség és győzelem kavargó dialektikájából most mindenestre itt, a temetőben, innen a szomszédból Váradi Baranyay György százados úrral a legnagyobb magyar költő üzen: „le vagyok győzve (győzelem ha van)”...

Van?

(Részlet a szerző Arad-Hegyaljáról szóló, az idei könyvhétre megjelenő szociográfiájából)

Műhely